

дљив суд. На страни 105. он, на име, каже: „Јединице су могле — а то је било тако очигледно — задржати се на пружи још дан-два, неузмираване од непријатеља, и то време искористити за темељитија рушења“. Да ли је тада то стварно било „тако очигледно“? По нашем мишљењу — није. Двије бригаде су биле на домаку Сарајева, великог гарнизона, у коме је било Нијемаца, усташа, домобрана, а око града четника и муслиманске милиције; непријатељ је располагао авијацијом, оклопним возовима и артиљеријом, а међу партизанима о његовој снази и могућностима, које — то се данас зна — стварно нијесу биле велике, онда нико поуздано ништа није знао. И природно је што су прецењиване.

При анализи неуспјеха на Купресу можда је требало нешто више рећи о систему командовања, које је озбиљно подбацило. Код јединица, учесника напада, било је више чланова Врховног штаба, али они нијесу дјеловали јединствено, нити се у потребној мјери осјећао њихов утицај на ток догађаја.

Штабови бригада и батаљона поименично су наведени у фусотама, у првом дијелу књиге. Касније, партизански команданти и друге старјешине и борци ријетко и изузетно се помињу, чак и кад се нарочито истакну, гину или би-

вају рањени, док се усташки, четнички и домобрански старјешине наводе поименично и у основном тексту.

Иако је у погледу композиције књига сасвим добра, ипак је због пребацивања јединица с једног на други правац дошло до мјестимичног понављања, истина — у малом обиму, али је изгледа и то било могућно избјећи.

У борбама према Имотском помиње се Херцеговачка бригада, а затим у борбама око Купреса, које иначе временски претходе онама ка Имотском — Херцеговачки одред, па се тек касније говори о формирању бригада. У ствари, требало је рећи о формирању бригада онда кад се она у књизи први пут помиње.

Скице су у књизи врло прегледне и технички добро урађене, али, грешком техничког уредника, најчешће нијесу стављене на право мјесто, тј. нијесу свуда на крају текста на који се односе, одакле би читаоцу највише користиле.

Али сви ти недостаци, можда још покоји ситнији, не могу озбиљније умањити несумњиве квалитете ове књиге. Захваљујући својој исцрпности, квалитету обраде и објективности — она се без сумње уврстила у ред најбољих остварења које ми о НОР-у до сада уопште имамо.

Митар Ђуришић

НЕРЕТВА — Зборник радова, књ. 1, 2, 3.

Војноиздавачки завод ЈНА, Београд 1965.

Ослободилачки рат и револуција народа Југославије 1941—1945. године предмет су све већег интересовања како историјске науке тако и јавности. И мада се из године у годину појављује више књига на ту тему, интересовање за НОР у Југославији се не смањује. Природно је да о томе пишу у првом реду учесници НОР-а. С једне стране, то је и њихов дуг према свим онима који су остали на тим трновитим стазама славне

прошлости, дуг према онима чије мисли и идеје нису умрле са њиховим физичким нестанком. На другој страни, учесници као освједочени посматрачи догађаја доста истинито ће их оживети и покољенима оставити њихову аутентичну слику, из које ће она црпи сти снажне сокове.

Разноврсност написа учесника НОР-а насталих од аутора разних склоности и занимања, као и степена образовања, пружа исцрп-

не податке за људе разних грана науке и уметности.

Позната издавачка кућа Војно-издавачки завод ЈНА, у својој библиотеци „Из ратне прошлости наших народа“, издао је сећања учесника битке на Неретви у три књиге под насловом **НЕРЕТВА**.

После уводног дела врховног команданта Тита, у првој књизи (1—588) срећемо радове и сећања двадесет и једног учесника битке на Неретви, и то: В. Терзић, *Битка на Неретви*; Љ. Пајовић, *Прва пролетерска дивизија*; Ј. Вукотић, *Друга пролетерска дивизија*; Р. Приморац, *Трећа ударна дивизија*; П. Јакшић, *Седма ударна банијска дивизија*; М. Павловић, *Са седмом банијском дивизијом од Купе до Дрине*; В. Крстуловић, *Девета ударна далматинска дивизија*; Ј. Реић, *Од Имотског до Невесиња*; Р. Петовар и М. Зекић, *Шеста источнбосанска и Петнаеста мајевичка бригада*; др Гојко Њилколић, *Рањеници на Неретви*; Инж. В. Смирнов, *Сурова школа — доживљаји инжењераца на Неретви*; Б. Обрадовић, *Хаубички дивизион Врховног штаба*; П. Грујић, *Наш тенкови*; М. Јанковић—Мића, *Са Пратећим батаљоном Врховног штаба*; др И. Рибар, *Титови пролетери часно су извршили задатак*; В. Зечевић, *Неретва — Победа*; П. Перовић, *Из дневника*; М. Митровић, *Лист „Борба“*; др Ј. Мештеровић, *Из ратног дневника*; М. Лукић Миса, *Одломак из дневника политичког комесара батаљона*; др С. Божовић, *Сећање на Неретву*.

„У бици на Неретви, могло би се рећи, рјешавала се судбина наше револуције. Ту су удружени окупатори, Нјемци и Италијани, уз помоћ усташке војске и четника Драже Михаиловића, који су им се придружили на Неретви, започели своју до тада највећу офанзиву против наше народноослободилачке војске. Била је то једна од наших најславнијих и уједно најхуманијих битака...

Битка за рањенике у четвртој офанзиви била је јединствена у свијету. Ми смо предузимали све

што је било могуће да их заштитимо. Наши борци никада због тога нису негодовали. То је за нас био значајан моралан фактор, јер су рањеници знали да неће бити остављени. И управо чињеница да су у извјесним ситуацијама гинули по два до три борца за једног рањеника још више је јачала морал наше војске“ (Тито).

Првих седам аутора у својим радовима приказао је и реконструисао цели ток битке на Неретви, која је трајала од 20. јануара до 30. марта 1943. године. Предмет њихове пажње јесу дивизије: I, II, III, VII и IX. Ратна дејства, стратегија и тактика поменутих дивизија и њихови маневри од особите су важности за војне историчаре. У томе подухвату приказан је распоред не само партизанских јединица у оквиру дивизија већ и окупаторских и квислиншких које су учествовале у састављању обруча око главних партизанских снага на Неретви. Посебна важност ових написа јесте и у томе што се из њих види мисао вођа врховног команданта Тита да се са што мање жртва зада што већи ударац непријатељу. Значајно је навести и то да аутори нису писали само на основу сећања, већ су користили и архивску грађу, и то како домаћу тако и непријатељску. Ови су написи од интересовања не само за војну већ и за политичку историју. То доказује и мноштво података о учешћу народа у помоћи партизанским јединицама, а затим о настојању тих јединица да материјално збрину што већи број избеглог становништва испред непријатељских паљевина и пљачке села. Окупатор је не само спаљивао насељена места већ и настојао да зароби што више одраслог становништва. У вези с тим постојале су и посебне директиве Хитлера — да се заробљава што више људства које би служило као радна снага немачкој ратној привреди.

Битка на Неретви је у ствари био напор главнине партизанских снага да спасу 4000 рањеника. То

је било у центру пажње Врховног штаба, који је вештим тактичким потезом рушења мостова на Неретви у ствари обмануо непријатеља. Одмах потом успостављен је мост преко којег су пренети рањеници у мање угрожено подручје. Више написа у овој књизи посвећено је питањима борбе за спасавање рањеника. У том циљу одржавани су курсеви за болничаре непосредно после битке на Неретви.

Запажен је и напис о служби инжењерије при Врховном штабу. Ова служба, основана у Фочи почетком 1942. године, толико је била усавршена да је могла за краће време изградити висећи мост преко Неретве за прелаз рањеника и војске.

Остали написи из ове књиге, чији су аутори чланови АВНОЈ-а и Врховног штаба, затим војни и политички руководиоци као и истакнути политички радници, у ствари употпуњују приказ битке. Свима је заједничка маршрута — правац кретања Врховног штаба. Овде посебну пажњу привлаче делови ратних дневника појединих аутора. Може се рећи да ће написи овакве врсте са историјске и литерарне стране још више допринети и обогатити разноврне родове писане речи.

Ова књига садржи деветнаест фотографија из борбе и седам ланореза — скица из борбе. На крају су дате скице зимских операција у Југославији — битка на Неретви. Сличне прилоге имају и друге две књиге.

За разлику од прве књиге, у којој су написи посвећени дивизијама — дакле највишим партизанским војним јединицама, друга књига (1—528) садржи написе двадесет и осморице аутора, посвећене пролетерским и ударним бригадама које су учествовале у бици на Неретви. Аутори написа у овој књизи су углавном ондашњи команданти или непосредни руководиоци јединица у појединим фазама борбе.

С обзиром на ондашњу функцију и положај аутора, у овој

књизи описана су борбена дјјства бригада после преласка Неретве. Јединице су биле у покрету дању и ноћу. Од краја јануара до краја марта на веома узаном терену бригада су прешле по 1200 км. У борби су примењиване све врсте ратних дјјстава, што је зависило од војне ситуације у којој су се јединице тренутно налазиле. У вези с тим посебно је занимљиво то што поједини аутори описују и околину и терен, а затим и становништво у областима по којима су се јединице кретале. Појаве залеђених бораца, било у снегу или води, јасан су доказ велике хладноће коју су врло тешко подносили слабо одевени и недосвољно храњени борци.

У овој књизи се провлачи једна мисао — спасти рањенике. Одрјеђиване су посебне јединице које су се за њих бринуле. Податак да 2000 рањеника треба пренети у једном правцу, да на једног рањеника долазе четири човека, говори о изузетним напорима војног и политичког руководства за спасавање рањеника. Често су рањеници умирали на носилима.

Дража Михаиловић је извршио масовну мобилизацију људства, и то нарочито на територији Црне Горе. То људство је било наоружано италијанским оружјем. Борбено расположење његово чије било на висини, што је показао и сâм ток борбе на Неретви. На десетине и стотине четника заробљавано је од јединица Народноослободилачке војске. На бојном пољу препознавали су се ближи и даљни рођаци, сусједи и пријатељи. Та околност, а затим и нешто потпуније сазнање да су заведени, допринело је слабењу борбеног елана четничких јединица. Међу заробљеним четницима, који су добровољно остали у партизанским јединицама, било је и добрих бораца, а старији људи су пуштани кућама. Овакав поступак према заробљеницима није карактеристичан само за битку на Неретви — тако се поступало за све време ослободилачког рата и револуције.

И за сву књигу може се рећи да се догађаји излажу хронолошким редом, било да се пише у облику дневника или сећања. Више радова писано је уз коришћење архивске грађе и нешто литературе. Приложен је и понеки непријатељски докуменат.

Трећа књига (1—508) садржи већином написе о ратним дејствима батаљона, а нешто у мањој мери и чега. Она обилује и другим краћим написима, садржајно везаним за разноврсне делатности Ударне групе Врховног штаба. Аутори су већином команданти батаљона, политички комесари, а затим и они који су били на неком од руководећих места појединих служби у јединицама — њих тридесет и осам.

За разлику од 1. и 2. књиге, 3. књига је интересантнија. Свакако је томе допринела и природа самих написа, који приказују борбу нижих војних јединица и све оне околности у којима су се оне налазиле. Мада су све те појединости попут ситних знаца уткане у разније опште написе, оне тамо нису видљиве, док се то у овој књизи може јасније видјети. Јасније се види партизански живот и начин ратовања са свим оним појединостима које су тај живот чиниле тешким.

Од значаја су посебни написи и подаци у појединим написима о пределима и географском положају земљишта куда су јединице пролазиле. Аутори помињу и расположење народа. Дају се подаци и о националном и социјалном саставу становништва појединих области, па и села. Уз све то, пажња већине аутора концентрисана је на економска питања, значајна за становништво и војску. У покрету избегло становништво преносило је рањенике. Оно је било укључено у збегове, по бригадама.

Са настанком пролећа, када природа почиње да зелени, питање глади престаје бити тако нерешиво као у зимско време. Лишће од дрвећа, разне траве, нарочито коприва, служило је за и-

схрану бораца. Млада кора с дрвећа и сок испод ње служили су чак и као посласлица. Борци из јединица са запрегама помагали су сељацима у пролећној сетви. Тај рад одобравали су штабови партизанских јединица, на предлог њихових интенданата. О томе један од аутора пише: „Интендант предлаже штабу да се сељацима помогне при срању. Штаб усваја... Партизански коњи ору, а гладни борци их терају. Можда ору и земљу челника — непријатеља. Некоме је син у четницима и бори се против овог гладног партизана који оре са његовим оцем“ (110).

У овој књизи је нешто опширније писано о санитарској служби. У борби за рањенике, да не падну у руке непријатеља, борци су заборављали на глад и умор. Поред тога читамо и сво: „Успут смо наишли на изнемогле и мртве рањенике и тифусаре. Многи су остали укочени у седећем ставу, многи су легли позади стазе и више се нису дигли“ (108).

Посебно је питање живота рањеника у партизанским болницама. Ту су биле заступљене све форме културно-просветног и политичког рада, као у регуларним јединицама. О свему томе водио је посебну бригу политички комесар болнице. Неписмени борци-рањеници подучавани су у писмености, па су по оздрављењу могли читати и писати. У болнички хор и дилетантску групу ступали су и људи са терена. Види се да ни овде није било неке подвојености између војске и народа. Поред тога, у партизанским болницама могли су се лечити и мештани са терена на коме се партизанска болница налазила.

Зборник радова **НЕПРЕТВА** је значајан прилог војној и политичкој историји ослободилачког рата и револуције народа Југославије. Приложени радови се разликују од досадашњих писаних за исте или сличне намене. Разлика је и у томе што у овим књигама има, поред дневника и сећања, и радова писаних са научним апа-

ратом. Драгоцени су подаци војне и политичке природе, што ће све веродостојно послужити за писање како војне тако и политичке историје нашег ослободилачког рата и револуције. У вези с тим, поједини делови ратних дневника су посебно интересантни као изворна грађа за историчаре.

Остало је нејасно зашто у овој едицији нису заступљене пропорционално све јединице. Одговор издавача да одзив учесника није био подједнак не би могао бити и оправдање. Утолико пре што се већина аутора у овој едицији чешће појављују својим радовима у другим и сличним едицијама. Поједине групе аутора могу бити организатори оваквих и сличних послова, али не и искључиви творци свих или већине написа. На другој страни, већина бораца, а нарочито политичких комесара, во-

дила је ратне дневнике који би, поред већ приложених, још више употпунили слику битке на Неретви. Методолошки поступак у распореду написа има, поред осталих, и ту позитивну страну што се њиме ишло у ствари у разрађивање основних смерница војног и политичког руководства ослободилачког покрета.

Остаје на војним стручњацима да у духу тактичко-стратешких планова и остварења утврде сигурност података. С друге стране, у овим књигама ће и војни историчари и други наћи обиље података, идеја и мисли, врло упечатљивих и аутентичних, не само за реконструкцију већ и за синтетичко писање војне и политичке историје ослободилачког рата и револуције.

Слободан Д. Милошевић

ХИИ ГОДИШЊАК ПОМОРСКОГ МУЗЕЈА У КОТОРУ

Једна од битних чињеница за свако новије истраживање поморске историје са подручја „Годишњака“ јесте отварање и сређивање Државног архива у Котору, архивског одјељења Поморског музеја у Котору, Херцег-Новоме и Перасту и разних других црквених и приватних збирки. Како је, дакле, — и поред тешког и понекад катастрофалног неразумијевања појединаца — заједница отворила посебне установе у циљу прикупљања и вођење бриге о архивалијама, остварени су повољни услови и за почетак научне обраде те грађе, прикупљене нарочито из Задра, али и из разних других установа или приватних руку.

„Годишњак“ је, свакако, органиски израстао баш из тих повољних услова и из одређене, сасвим реалне потребе да се приђе проучавању те нове грађе. Ослањајући се на раније скромније, али свакако веома значајне едиције „Народног универзитета“, „Годишњак“ је одмах 1953. године, од

свог другог броја, добио већи и данашњи формат и физиономију озбиљне и, углавном, изворно, архивовски оријентиране едиције.

У првом реду је важно истаћи да се у едицијама „Годишњака“ јасно учавала извјесна зрела и позитивна концепција уредништва, иако је њу веома тешко остварити у цјелини, тамо гдје нема организованог, институтског рада и већег броја професионалних научних радника. Али са расположивим снагама Музеја, Архива и одређеног круга људи, више или мање везаних за те двије установе, може се прије свега учинити баш тај организовани и систематски приступ редакције поморској проблематици, који се у знатном степену огледа у сваком броју. Те главне редакцијске планове у истраживачким напорима могли би омо овако изнијети. На првом је мјесту развој поморско-трговачких активности разних поморских центара у разним периодима, али не само већих него и читав низ мањих али исто тако значајних.